

Юры Гардзеў (Кракаў - Гародня)

ДА ПЫТАННЯ АБ ПЛАНІРОВАЊЦЫ ГАРОДНІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ 13 - ПАЧАТКУ 15 СТ.

Сярэдзіна-другая палова 13 ст. была часам радыкальных перамен на палітычнай карце Усходняй Еўропы. Паўднёвыя і ўсходнія землі Кіеўскай Русі моцна пацярпелі ад татарскага нашэсця. Пагроза з боку ваяўнічых орд, а таксама небяспека крыжацкіх нападаў адыгралі ролю вонкавага імпульса, які падштурхнуў працэс фарміравання ў Панямонні новай балта-славянскай дзяржавы - Вялікага Княства Літоўскага. Яшчэ адным з вынікаў палітычных змен у рэгіёне было часовае ўзвышэнне Галіцка-Валынскага княства. У канцы 40-х гадоў 13 ст. адносіны паміж гэтымі двума дзяржавамі пагоршыліся і перараслі ў ваенны канфлікт, які працягваўся да 70-х гадоў стагоддзя¹. Стратэгічнай мэтай галіцка-валынскіх князёў, якія арганізавалі некалькі паходаў на землі Панямоння (у тым ліку на Гародню ў 1253, 1259, 1274, 1277)², было поўнае падпарадкаванне гэтай тэрыторыі.

Пачынаючы з 1283 г. Гародню чакалі новыя выпрабаванні, бо з'явіўся новы вораг - крыжакі. У выніку пяцідзясяцігадовай экспансіі яны канчаткова захапілі землі прусаў і яцвягаў. Чарговай мэтай крыжацкай агрэсіі стала авалоданне тэрыторыяй Панямоння і ўстанаўленне кантролю над галоўнай воднай артэрыяй рэгіёна - Нёманам³. З 80-х гадоў 13 і да пачатку 15 ст. Гародня, якая была "ключом" да кантролю над сярэднім цячэннем ракі, каля дваццаці разоў падваргалася іх нападам. Часам найбольш крываваых

---

¹ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 247, 281.

² Полное собрание русских летописей (далее ПСРЛ). Т. 2. Санкт-Петербург, 1843, С. 188, 197, 207, 345; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси... С. 281, 283, 294.

³ Łowmiański H. Prusy - Litwa - Krzyżacy. Warszawa, 1989. S. 190-192.

сутыкненняў з ордэнскімі рыцарамі стала мяжа 13 і 14 ст. Крыжакі некалькі разоў (1284, 1296, 1305, 1306, 1311, 1328 гг.) палілі і рабавалі пасады і ваколіцы Гародні⁴. Крыжацкія напады адбываліся і ў 60-70-я гады 14 ст. (1361, 1363, 1375, 1377)⁵. 13 верасня 1379 года князі Ягайла і Кейстут падпісалі мірны дагавор з крыжакамі на дзесяць год, які павінен быў запэўніць для ВКЛ, а значыць і для гарадоў Панямоння, хаця б кароткачасовы спакой⁶.

Пачатак 90-х гадоў 14 ст. быў перыядам новых ваенных сутыкненняў, якія непасрэдна закранулі Гародню. За валоданне гарадзенскім замкам змагаліся Ягайла і Вітаўт⁷. У 1392 і 1393 гадах замак спалілі крыжакі. Так яны адпомсцілі Вітаўту за разрыў ранейшых добрых адносін. У 1394 і 1402 г. рыцары яшчэ двойчы спрабавалі захапіць гарадзенскі замак⁸.

Такім чынам, палітычныя прычыны (працэс дзяржаваўтварэння, частыя ваенныя канфлікты) непасрэдна абумовілі новы этап горадабудаўнічага развіцця Гародні. Фармальным пачаткам гэтага этапа была сярэдзіна-другая палова 13 ст., а яго верхняй мяжой, як лічыць Аляксандр Краўцэвіч, быў 1410 г., год Грунвальда⁹. Варта ўдакладніць гэтыя храналагічныя рамкі, "прывязаўшы" верхнюю мяжу да няўдалага крыжацкага нападу 1402 г.

Аргументам на карысць прапанаванай храналогіі з'яўляецца факт стылістычнай пераарыентацыі архітэктуры

⁴ *Scriptores Rerum Prussicarum* (далей SRP). Leipzig, 1861. В. 1. S. 147, 162, 170, 172, 176, 214.

⁵ SRP. В. 2. Leipzig, 1863. S. 526, 527, 576, 577; *Chronicon sei Annales Wigandi Marburgensis*. Poznań, 1842. S. 143, 245.

⁶ *Skarbiec diplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*. Т. 1. Wilno, 1860. S. 228-229.

⁷ ПСРЛ. Т. 32. Москва, 1975. С. 67-68.

⁸ *Skarbiec diplomatów ...* S. 292, 293, 298, 329; SRP. В. 2. S. 641, 646, 647, 650, 651, 661; *Chronicon ...* S. 327, 329, 339, 342, 343, 347.

⁹ Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі Беларускага Панямоння 14-18 стст. (планіроўка, культурны слой). Мінск, 1991. С. 61-62.

беларускіх зямель на ўзоры і мастацка-будаўнічыя асаблівасці заходнееўрапейскага дойлідства, што адбывалася якраз у другой палове 13 ст.¹⁰ Гарадзенская архітэктура - добры прыклад такой пераарыентацыі.

Новае архітэктурнае аблічча горада было вынікам спалучэння пануючых у тыя часы культурна-мастацкіх традыцый з выгадным геаграфічным становішчам горада.

Нестабільная палітычная сітуацыя стала галоўнай прычынай пэўнай затрымкі працэсаў гарадскога будаўніцтва. У другой палове 13-пачатку 15 ст. тэрыторыя горада не выходзіла за межы забудовы 12-першай паловы 13 ст., а, магчыма, нават зменшылася¹¹. Застой у развіцці Гарадні ў разглядаемы перыяд пацвярджаюць матэрыялы археалагічных раскопак на дзядзінцы¹². Падобныя вынікі далі даследаванні і ў іншых гарадах Панямоння¹³.

Планіроўка Гарадні ў другой палове 13-пачатку 15 ст. застаецца невядомай. Першую спробу яе рэканструкцыі зрабіў Юзаф Ядкоўскі, які вызначыў верагодную тэрыторыю горада з сеткай вуліц і плошчаў¹⁴. Аднак гэтую спробу нельга лічыць удачай. У сярэднявечнай Гарадні не складаліся гарадскія дакументы, якія б датычылі яе ўнутранага жыцця. Гэтая акалічнасць ускладніла працу Ядкоўскага. Ягоная рэканструкцыя, выкананая на падставе крыніц 16 ст., насіла вельмі гіпатэтычны характар. Акрамя таго ў храналагічныя межы гэтага перыяду даследчык уключыў фактычна тры этапы горадабудаўнічага развіцця Гарадні, якія выразна адрозніваліся адзін ад другога: 1) пачатак-сярэдзіна 13 ст. (пачаўся ў 11-12 стст.) - этап дынамічнага развіцця, 2) другая палова 13 ст.-пачатак 15 ст. - стагнацыя гарадскога жыцця, 3) 15 ст. - час адраджэння Гарадні і фарміравання новай планіровачнай структуры.

---

¹⁰ Кушнярэвіч А.М. Культывае дойлідства Беларусі 13-16 стст. Мінск, 1993. С. 22-23, 129-130.

¹¹ Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі ... С. 27, 61.

¹² Воронин Н.Н. Древнее Гродно. Москва, 1954. С. 165, 167.

¹³ Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі ... С. 27.

¹⁴ Jodkowski J. Grodno i okolice w zaraniu dziejów Litwy i Rusi nad Niemnem. Grodno, 1928. S. 17.

Адрываючы і агульнасць дадзеных негатыўна паўплывала на рэканструкцыю планіроўкі сярэднявечнай Гародні Мікалая Вароніна¹⁵.

Спецыяльнай увагі заслугоўвае план-рэканструкцыя горада канца 14-пачатку 15 ст., якую зрабіў Аляксандр Краўцэвіч. На ягоную думку, гарадскі ўрбаністычны комплекс складаўся з Верхняга замка, Ніжняга замка на тэрыторыі вакольнага горада, пасадаў на ізаляваным ад асноўнай часткі горада Каложскім узвышшы і пасадаў на Падоле, што мясціліся на тэрасе ўздоўж Нёмана. Абарончую ролю выконвалі натуральныя ўмовы рэльефу: узвышшы, водныя артэрыі (Нёман і Гараднічанка), якія агіналі Гародню з поўдня, захаду і поўначы, яр ля ўсходняй мяжы горада¹⁶. Рэкі і яр, магчыма, выконвалі ролю гарадскіх межаў.

Рэканструкцыя познясярэднявечнай вулічнай сеткі Гародні стала мажлівай дзякуючы картаграфічным матэрыялам 18 ст. Дэталёвая рэканструкцыя планіровачнай сеткі 16 ст. была праведзена Аленай Квітніцкай, якая абазначыла на плане Гародні 1780 г. і валочную памеру горада сярэдзіны 16 ст.¹⁷ Аналіз планаў Гародні 1780 і 1795 гг.¹⁸ паказаў істотную розніцу прасторавай кампазіцыі заходняй (падзамкавай) і ўсходняй часткі горада, што, зрэшты, не аднаразова падкрэслівалася даследчыкамі¹⁹. Планіроўка заходняй часткі горада 11-пачатку 15 ст. характарызувалася нерэгулярнай сеткай вуліц, якая сфарміравалася стыхійна. Некалькі паўкруглых кольцаў шчыльна забудаваных вуліц акружалі Стары (Верхні) замак. Галоўнымі фактарамі, якія абумовілі фарміраванне радыяльна-кальцавага "малюнка" кампазіцыі, былі фізіяграфія рэльефу, існуючыя ў тых часы гарадскія

¹⁵ Воронин Н.Н. Древнее Гродно ... С. 17.

¹⁶ Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі ... С. 61, 62, 74, 75.

¹⁷ Квитницкая Е. Планировка Гродно в 16-18 вв. // Архитектурное наследство. 1964. № 17. С. 17.

¹⁸ Российский Государственный Военно-Исторический Архив в Москве, ф. 846, о. 16, д. 21872, 21873.

¹⁹ Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі ... С. 75,77; Квитницкая Е. Планировка Гродно ... С. 15.

ўмацаванні, а таксама восі паўночнага, паўднёвага і ўсходняга гандлёвых шляхоў. Крыжацкія хронікі 14 і 15 ст. упамінаюць дарогі, якія злучалі Гародню з Салечнікамі, Крэвам, Наваградкам, Візнай, Наравам і Райградам²⁰. Гэтыя дарогі ў межах горада станавіліся вуліцамі. Асноўнымі восямі горада былі вуліца *Замкавая*, якая з'яўлялася працягам усходняга тракту, і вуліцы, што ішлі ўздоўж Гараднічанкі ў паўночным віленскім напрамку. На месцы іх перакрываўвання, па ўсёй верагоднасці, была заснавана першапачатковая гандлёвая плошча горада - Рынак.

Месцазнаходжанне гэтага найважнейшага планіровачнага элемента горада дакладна не ўстаноўлена. Паводле Юзафа Ядкоўскага і Ванды Рэвеньскай²¹ галоўная плошча знаходзілася паблізу Гараднічанкі і займала тэрыторыю Нямецкага рынка²². Аднак размяшчэнне галоўнай гандлёвай плошчы горада ў даволі аддаленым ад замка месцы выклікае пэўныя сумненні.

Лакалізацыю першапачатковага гарадскога Рынку трэба звязаць з найбліжэйшым да замка пунктам перакрываўвання паўночнага і ўсходняга трактаў. У аналагічным месцы, г.зн. блізка замка, знаходзіліся першыя гандлёвыя плошчы ў Вільні і Наваградку²³. На месцазнаходжанне Рынку можа ўказаць і першы каталіцкі храм у Гародні - Фара Вітаўта, які заняў пляц у яго ўсходняй частцы. Зрэшты, агульна вядомым з'яўляецца факт цеснай сувязі паміж лакалізацыяй Рынка і парафіяльнага касцёла²⁴. В.Рэвеньская, аналізуючы праблему самага старажытнага гродзенскага Рынку, адзначыла, што Фара ў Гародні сваёй апсідай звернута да сучаснага Рынку (плошча Савецкая), і

---

²⁰ SRP. В. 2. , S. 691, 692, 701, 703, 707.

²¹ Jodkowski J. Śródmieście grodzieńskie dawne a jutrzejsze. Grodno, 1930, S. 1-2; Rewieńska W. Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce. Wilno, 1938. S. 59.

²² Писцовая книга Гродненской экономики (далее ПКГЭ). Вильно, 1882. С. 44.

²³ Rewieńska W. Miasta i miasteczka ... S. 49, 52.

²⁴ Rewieńska W. Miasta i miasteczka ... S. 43; Hensel W. Archeologia o początkach miast słowiańskich. Wrocław, 1963. S. 118.

дадала: "<...>калі б сучасны Рынак існаваў у часы Вітаўта, цяжка сабе ўявіць, каб будаваны тады фарны касцёл мог быць пастаўлены да яго тылам. Ён павінен быў стаяць фасадам да Рынку так, як праз некалькі стагоддзяў стала езуіцкая фара"²⁵. Пацвярджэннем гіпотэзы размяшчэння Рынку паблізу замка з'яўляецца факт знаходжання ў тым месцы Прачысценскай і, верагодна, Малой царквы. Вядома, што, напрыклад, у сярэднявечным Кіеве, Ноўгарадзе ці Чарнігаве царквы стаялі якраз каля Рынка²⁶. Магчыма, што ў 15 ст., калі на ўсход ад замка і старога горада пачала фарміравацца новая ўжо неабмежаваная ўмацаванымі сетка вуліц, старажытны Рынак на гэтым месцы знік. Працэс пераносу рынкаў у сувязі з пашырэннем гарадской тэрыторыі быў звычайнай з'явай у Заходняй Беларусі²⁷.

Крыніцы не дазваляюць вызначыць межы Гародні ў другой палове 13-пачатку 15 ст. Гэтую праблему можна вырашыць толькі з дапамогай супастаўлення вынікаў археалагічных даследаванняў і пазнейшых іканаграфічных матэрыялаў. Застаюцца адкрытымі і шматлікія іншыя пытанні: ці ўваходзіла ў гарадскія межы левабярэжжа Нёмана? Ці існавалі пасяленні па-за межамі шчыльна забудаванай падзамкавай часткі горада ўздоўж Гараднічанкі? Якую плошчу займаў Падол? Ці не было на яго тэрыторыі храма яшчэ ў старажытнарускі час?

Дамінуючым элементам часткі Гародні, якая цягнулася па-над р. Гараднічанкай, мог быць *Нямецкі рынак*. Рынак выконваў ролю другога гандлёвага асяродка Гародні. У адпаведнасці з мірным дагаворам 1379 г. паміж ВКЛ і Ордэнам мяжа праходзіла паблізу Гародні ў раёне вёскі Пералом. Дагавор пералічваў шэраг гарадоў *рускага краю, якія ляжаць часткова над Нёманам у бок прускі*²⁸. У адрозненні ад іншых гарадоў Гародня названа *краінаю*

²⁵ Rewieñska W. Miasta i miasteczka ... S. 59.

²⁶ Куза А.В. Города в социально-экономической системе древнерусского феодального государства // Краткие сообщения Института Археологии АН СССР. Москва. 1983. Вып. 139. С. 5.

²⁷ Rewieñska W. Miasta i miasteczka ... S. 60.

²⁸ Skarbiec diplomatów... S. 228.

Гародня, а гарадзенскі народ ці гарадзенцы вылучаюцца сярод насельніцтва памежнай зоны²⁹. Усё гэта мела ўплыў на заснаванне Рынку з назвай "Нямецкі" яшчэ ў перадамагдэбургскі перыяд гісторыі Гародні. На карысьць гэтага меркавання сведчыць знойдзены тут ў час раскопак посуд мазавецкага тыпу 11-12 стст.³⁰

На працягу ўсяго 15 ст. Нямецкі рынак заставаўся важным планіровачным элементам горада. Перад 1494 г. тут быў заснаваны кляштар і касцёл св. Тройцы³¹. Аднак у сярэдзіне 16 ст. Нямецкі рынак страціў ролю гандлёвага цэнтра. Валочная памера 1560-1561 гг. адзначыла, што на ім "<...> ніякага гандлю не бывае <...>"³². Прычынай стаў перанос акцэнт у гарадскога жыцця пасля атрымання магдэбургскага права ў 1496 г. на тэрыторыю новага горада з новым вялікім Рынкам.

На фарміраванне архітэктурнага аблічча Гародні ў другой палове 13 і на працягу ўсяго 14 ст. значны ўплыў аказалі ваенныя падзеі. У гэты перыяд крыжакі неаднаразова нападлі на драўляны гарадзенскі замак. Падчас раскопак 80-х гадоў на Старым замку, якімі кіраваў Алег Трусаў, часта сустракалася гарэлае дрэва і попел³³. У 1971 г. Яраслаў Звяруга і Міхась Ткачоў на паўднёвым схіле Замкавай гары знайшлі рэшткі дубова-сасновай канструкцыі абарончых сценаў замка 14 ст.³⁴ У той час замак меў рубленыя сцены з бярвенняў. На верхняй іх частцы знаходзіліся баявыя пляцоўкі³⁵. У канцы 13-пачатку 14 ст. мураваная абарончая

---

²⁹ Там жа.

³⁰ Акінчыц Р. Ганчарства старажытнай Гародні (11-першая палова 15 ст.) // Краязнаўчыя запіскі. Гродна, 1997. Вып. 4. С. 56.

³¹ Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej. Kraków, 1932. T. 1. Z 1. S. 474.

³² ПКГЭ. Т. 26. С. 43-44.

³³ Трусаў А., Собаль В., Здановіч Н. Стары замак у Гродне XI - XVIII стст. Мінск, 1993. С. 41.

³⁴ Зверуго Я.Г., Ткачэв М.А. Археологические исследования в Гродно // Археологические открытия 1971 г. Москва, 1972. С. 407-408.

³⁵ Воронин Н.Н. Древнее Гродно... С. 153

сцяна 12 ст. была знішчана³⁶. Аб нападах і знішчэннях замка ўзгадваюць таксама крыжацкія хронікі. Яны ж зафіксавалі рамонт замка ў 1393 г.³⁷

У 1398 г. драўляны замак згарэў, і Вітаўт узвёў новы мураваны гатычны замак з каменя і цэглы. Дзеля гэтага з боку ракі была пашырана пляцоўка дзядзінца. Замак атрымаў форму няправільнага трохвугольніка. Сцены ў ніжняй частцы былі выкладзены з валуноў, у верхняй - з цэглы, якая з пачатку 14 ст. стала галоўным матэрыялам у замакавым будаўніцтве. Прасла сцяны з боку Нёмана мела 120 м даўжыні, з боку Гараднічанкі - 90 м. На сценах, прарэзаных радамі бойніц, знаходзіліся крытыя галерэі. Таўшчыня сцен, умацаваных контрафорсамі, складала 2,5 - 3 м. У паўночна-ўсходняй частцы замка быў пабудаваны двухпавярховы палац. Замак меў чатыры квадратныя вежы памерамі 12×12 м (з боку горада, на гараднічанскім мысе, з боку Нёмана, уязная вежа-брама з пад'ёмным мастом) і круглы данжон, злучаны з двухпавярховым княскім палацам. Невялікія фрагменты сцен і вежаў замка канца 14 ст. захаваліся да нашых дзён³⁸.

Умацаванне абарончага комплекса гарадзенскага замка было звязана са складанай палітычнай сітуацыяй і пераменамі ў ваеннай тактыцы. Пасіўная аблога, як асноўны сродак захопу замка, усё больш саступала месца штурму з выкарыстаннем каменекідальных машын³⁹. Гэтыя перамены прывялі да будаўніцтва веж-данжонаў (ці *стаўпоў*). Яны выконвалі функцыю галоўнага пункта абароны і адначасова былі месцам апошняга выратавання насельніцтва замка і горада. Тут захоўваўся рыштунак і правіянт. Вежы-данжоны былі даўно вядомыя ў Заходняй Еўропе, на Каўказе і на арабскім Усходзе. У 13 ст. яны будаваліся на Валыні,

³⁶ Трусаў А., Собаль В., Здановіч Н. Стары замак у Гродне... С. 21.

³⁷ SRP. В. 2. S. 650.

³⁸ Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі. Мінск, 1978. С. 53; Трусаў А., Собаль В., Здановіч Н. Стары замак у Гродне... С. 24, 40, 55.

³⁹ Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні ... С. 16-17.

адкуль трапілі на беларускія землі⁴⁰. Не выключана аднак, што гатычныя мастацка-будаўнічыя прыёмы маглі быць запазычаны непасрэдна з Прыбалтыкі, Польшчы ці нямецкіх зямель⁴¹.

Аб данжоне ў Гародні ўпамінае Іпацьеўскі летапіс у 1277 г.: *"Столп бо бе камен высок стоя перед вороты города, и бяху в нем заперлися Прузи, и не бысть им мимо он пойти к городу, побивахут бо со столпа того; и тако приступиша к нему и взяша и, страх же велик и ужасъ паде на город, и быша аки мертв стояще на заборалех города, о взятъи столпа, зане то бысть упование их"*⁴². Данжон, які выступаў па-за лінію замкавых умацаванняў і стаяў побач з уязной брамай, быў адной з нешматлікіх мураваных пабудоў гарадзенскага замкавага комплекса фактычна да канца 14 ст. Пазней ён быў уключаны ў склад гатычнага замка Вітаўта. У час перабудовы замка ў 80-я гады 16 ст. вежу разабралі. На жаль, археалагічныя даследаванні не выявілі рэшткаў данжона. Культурны слой 13-16 стст. каля ўсходняга фасада Старога замка быў знішчаны падчас земляных работ, якія праводзіліся ў міжваеннае дваццацігоддзе⁴³.

Дакладны час узвядзення гарадзенскага данжона, як і імёны ініцыятараў будаўніцтва невядомыя. Па меркаванні Паўла Рапапорта данжон быў пабудаваны ў 1259 ці 1276 г., калі гарадзенскі замак часова захапілі валынскія князі⁴⁴. Аднак гэтая думка выклікае сумненні. Летапісы адзначаюць толькі намеры, а не факт правядзення пахода на Гародню князям Даніілам у 1260 г. Што тычыцца пахода 1274 г. (не 1276 г.), то татары разам з галіцка-валынскімі князямі Львом, Уладзімірам і Мсціславам сапраўды *" <...> поиде <...> на Тройденя князя Литовского, и много зла в его*

---

⁴⁰ Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні ... С. 17-19, 23-26.

⁴¹ Кушнярэвіч А.М. Культывае дойдліства ... С. 6

⁴² ПСРЛ. Т. 2. С. 207.

⁴³ Трусаў А., Собаль В., Здановіч Н. Стары замак у Гродне... С. 21.

⁴⁴ Раппорт П.А. Волынские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, 1952. № 31. С. 211.

---

*сотвориша, потом же под градом Городном, за свое лукавствие и несогласие, зле поражены быша <...>*⁴⁵.
Узвядзенне гарадзенскага данжона цяжка звязаць з мэтанакіраванай дзейнасцю галіцка-валынскіх князёў.

Фрагмент гравюры Адэльхаўзера-Цюндта 1568 г.

Выяву гарадзенскага "стаўпа", які быў дамінантай замкавага комплексу, захаваў медзярыг Адэльхаўзера-Цюндта 1568 г.⁴⁶ Данжон уяўляў сабой мураванае круглае шмат'яруснае (мабыць 4-х'яруснае⁴⁷) збудаванне. На гравюры выразна відаць тры верхнія паверхі, сцены якіх праразалі вокны-бойніцы. Уваход у данжон знаходзіўся на прылягаючым да яго другім паверсе замка. Канструкцыю збудавання ў ніжняй надземнай частцы ўмацоўвалі контрафорсы, а завяршала вежу баявая галерэя з масіўным

---

⁴⁵ ПСРЛ. Т. 2. С. 197, 345.

⁴⁶ Schiemanns T. **Rußland**, Polen und Livland bis ins 17.Jahrhundert. Berlin, 1886. В. 1. S. 636.

⁴⁷ Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні ... С. 24.

зубчатым атыкам і шатровым дахам. Згодна меркавання Міхася Ткачова вышыня данжона была каля 20 м, дыяметр збудавання - 12 м, а таўшчыня муроў - 3 м⁴⁸. Як відаць, гарадзенскі "стоўп" узводзіўся з улікам канструкцыйна-тэхнічных традыцый раманскай і гатычнай эпох (масіўнасць канструкцыі, спічасця вокны, атык).

Планіроўка Гародні ў другой палове 13-пачатку 15 ст.

1. Верхні (Стары) Замак; 2. Верхняя царква; 3. Ніжні Замак; 4. Васкра-сенская царква; 5. Барысаглебская царква; 6. Прачысценская царква; 7. Малая царква; 8. Фарны касцёл; 9. Першапачатковы Рынак; 10. Ня-мецкі Рынак; 11. Магчымыя ўмацаванні і гарадскія межы; 12. Тракт ва ўсходнім накірунку; 13. Тракт у паўночным накірунку.

---

⁴⁸ Там жа.

Суседняе з Замкавай гарой узвышша было заселена ў 11 ст. Тут знаходзіўся рамесна-гандлёвы пасад. З поўдня яго бараніў высокі бераг Нёмана, з усходу - яр (пазней штучна паглыблены), з паўночнага боку - абарончы роў, які адзяляў пасад ад дзядзінца. Міхась Ткачоў выказаў здагадку, што пасад быў умацаваны ў першай палове 12 ст., г. зн. ён стаў *вакольным горадам*⁴⁹. У гэтым жа стагоддзі тут быў узведзены мураваны храм. Як мяркуецца, гэта была *Васкрасенская царква*. Яна функцыянавала да пажару 1613 г., пасля якога была перанесена на тэрыторыю пасада. У канцы 14 ст. на вакольным горадзе знаходзіўся *Ніжні замак*.

Акрамя двух гарадзенскіх замкаў на пачатку 90-х гадоў 14 ст. пад Гародняй быў пабудаваны яшчэ адзін замак. Яго ўзвялі крыжакі з дазволу Вітаўта. Фактычна гэта была плата за крыжацкую ваенную дапамогу. Драўляны замак *Нойгартэн (Neugarten)* паўстаў на левым беразе Нёмана насупраць Ніжняга замка. Хутчэй за ўсё, яго збудаваў на тым самым месцы, дзе спрабаваў паставіць драўляны замак Вітаўт у 1390 г. падчас вайны з Ягайлам. У тым самым годзе Ягайла з трох бакоў аблажыў Стары (у летапісу: *Вышшы*) гарадзенскі замак. Каб дапамагчы замкаваму гарнізону, узмоцненаму крыжакі, Вітаўт "*<...>над Немном против замку обозом положился, новый замок на концу будовати казал <...>*". Але калі "*<...>Нижні замок королевские жолнере <...> взяли были <...> Витолт переставши нового замку будовати <...>*"⁵⁰.

Пасля прымірэння Вітаўта і Ягайлы замак ордэнскіх рыцараў у 1392 г. быў разбураны⁵¹. Акрамя Нойгартэна ў ваколіцах горада знаходзіліся яшчэ два - Рытэрсвэрдэр і Мітэнбург.

Адным з цікавейшых культавых помнікаў Гародні разглядаемага перыяду была т. зв. *Верхняя царква*. Для яе архітэктуры, як зрэшты і для архітэктуры іншых тагачасных культавых помнікаў рэгіёна, было характарна спалучэнне

⁴⁹ Ткачоў М.А. Археалагічныя помнікі г. Гродна // Археалагічныя помнікі Гродзеншчыны. Гродна, 1992. С. 14.

⁵⁰ ПСРЛ. Т. 32. С. 67.

⁵¹ Jodkowski J. Grodno. Wilno, 1923. S. 54.

прыёмаў усходнеўрапейскага і заходнеўрапейскага дойлідства. Да апошняга часу даследчыкі разыходзіліся ў пытанні датавання помніка⁵². Аднак у выніку апошніх археалагічных і архітэктурных пошукаў на падставе аналізу тэхнікі муроўкі, складу рошчыны, фарматаў цэгля і асаблівасцяў планіроўкі храма акрэслены час яго ўзвядзення. Алег Трусаў вызначыў, што царква была пабудавана на мяжы 13 і 14 стст. Галоўным аргументам у ягоных разважаннях сталі вынікі супастаўляльнага аналізу параметраў цэгля, з якой быў пабудаваны храм на гарадзенскім дзядзінцы з аналагамі цэгля замкаў у Крэве і Лідзе, мураваных збудаваняў у Вільні і Наваградку⁵³. Аляксандр Кушнярэвіч удакладніў гэтыя храналагачныя рамкі. На яго думку, царква была ўзведзена ў канцы 13-першай палове 14 ст⁵⁴. З гэтым удакладненнем можна пагадзіцца.

Не выключана, што непасрэднае дачыненне да пабудовы Верхняй замкавай царквы меў славыты гарадзенскі кашталян Давыд. Па-першае, час яго кіравання супаў з часам узвядзення храма. У 1314 г. Давыд упершыню ўпамінаецца ў хроніцы Пятра Дзюсбурга як *castellanus de Gartha*. У 1326 г. гарадзенскі кашталян быў забіты⁵⁵. Варта адзначыць, што кашталян фактычна з'яўляўся вялікакняскім намеснікам цэлай воласці, у якую ўваходзіў гарадзенскі замак і сам горад. Усе адміністрацыйныя, судовыя і ваенныя справы знаходзіліся пад ягоным кантролем. Па-другое, дзякуючы кашталяну Давыду, ваенныя здольнасці якога былі добра вядомыя крыжакам яшчэ з часоў ягонага намесніцтва ў Пскове⁵⁶, унутранае жыццё гарадзенскага замка стабілізавалася. Гарадзенцы хутчэй за ўсё выкарысталі

---

⁵² Падрабязную гістарыяграфію пытання гл.: Кушнярэвіч А.М. *Культывае дойлідства ...* С. 24-27; Трусаў А., Собаль В., Здановіч Н. *Стары замак у Гродне...* С.22.

⁵³ Трусаў А., Собаль В., Здановіч Н. *Стары замак у Гродне...* С.23.

⁵⁴ Кушнярэвіч А.М. *Культывае дойлідства ...* С. 26.

⁵⁵ SRP. В. 1. S. 180-181, 610.

⁵⁶ Пашуто В.Т. *Гродно в хронике Петра Дзюсбурга // Культура Древней Руси.* Москва, 1966. С. 192.

магчымасць пабудовы праваслаўнага храма на дзядзінцы, якая з'явілася ў гэты час.

Верхняя царква была аднанефным, амаль квадратным (8,8×8,9 м) будынкам з паўкруглай апсідай. У архітэктуры храма спалучаліся мастацка-будаўнічыя рысы гарадзенскай архітэктурнай школы 12 ст. (абрэзаныя вуглы храма, шліфаваныя камяні ў сценах, рошчыны з напаўняльнікам з таўчоной цэглы) і гатычныя элементы (крыжовыя скляпенні ўнутранай прасторы, гатычны дах). Будынак не быў атынкаваны. Знаходкі дахоўкі, якая выкарыстоўвалася на Беларусі ў канцы 15-16 стст., сведчаць аб функцыянаванні храма яшчэ ў першай палове 16 ст. Царкву разабралі ў канцы 16 ст. падчас перабудовы замка Стэфанам Баторыям⁵⁷.

Важнай культавай пабудовай Гародні 14 ст. быў фарны каталіцкі касцёл. Першыя дзесяць каталіцкіх касцёлаў у ВКЛ былі заснаваны Ягайлам у 1387 г. Большасць з іх знаходзілася каля Вільні. Вітаўт прадоўжыў гэтую справу. На працягу 38 год (1392-1430) ён заснаваў 11 новых парафій. Яшчэ некалькі касцёлаў у віленскай дыяцэзіі было заснавана баярамі. Усяго ў перыяд з 1387 па 1430 г. узнікла 27 каталіцкіх храмаў⁵⁸. Фундатарам гарадзенскага фарнага касцёла ў імя Прасвятой Маці Божай стаў сам вялікі князь Вітаўт. Драўляны храм, які быў узведзены на старажытным гарадзенскім Рынку пасля 1392 г., традыцыйна называюць Фарай Вітаўта⁵⁹. Яго месцазнаходжанне сведчыць аб тым, што касцёл акрамя сваёй асноўнай духоўнай функцыі павінен быў адыгрываць ролю галоўнага асяродка грамадскага жыцця Гародні. Каля Фары знаходзіліся першыя каталіцкія могілкі горада. Апсідай касцёл быў звернуты да гарадскіх умацаванняў.

⁵⁷ Трусаў А., Собаль В., Здановіч Н. Стары замак у Гродне... С. 22-24; Кушнярэвіч А.М. Культавае дойлідства ... С. 24-27.

⁵⁸ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie. Poznań, 1972. S. 55 - 63.

⁵⁹ Paszenda J. Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie // Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku. Warszawa, 1995. S. 191; Краўцэвіч А., Трусаў А., Трусаў І. Вяртанне да людзей // Мастацтва. 1993. № 8. С. 45.

Меркаванне аб існаванні гарадскіх умацаванняў Гародні 13-14 стст. выказаў яшчэ Юзаф Ядкоўскі. Ён змясціў іх на тэрыторыі кляштара бернардынаў⁶⁰. Аб лініі ўмацаванняў пісаў таксама Яраслаў Звяруга, звярнуўшы ўвагу на Ніжні замак (вакольны горад)⁶¹. Месца знаходжання лініі гарадскіх умацаванняў 14 ст. спрабаваў вызначыць і Аляксандр Краўцэвіч. Пры гэтым ён абапіраўся на рэканструкцыю планіроўкі Гародні 16 ст., зробленую Аленай Квітніцкай. Згодна меркаванню А.Краўцэвіча ўмацаванні праходзілі плаўнай дугой ад Гараднічанкі, дзесьці ў раёне сучаснай вуліцы Кастрычніцкай, уздоўж пралёту вуліцы Маставой да яра, які даходзіў да берага Нёмана⁶².

Крыніцы і сапраўды ўказваюць на існаванне гарадскіх умацаванняў. Як відаць з ліста мазавецкіх князёў Сэмавіта (Земавіта) і Трайдэна, а таксама плоцкага біскупа Фларыяна да папы рымскага Яна XXII (1325 г.) Гародня было *нядаўна (nuper) напраўлена і ўмацавана*⁶³. Азначэнне Гародні як *oppidum* (даслоўна *opem dare*, ці акружаны мурам) пацвярджае здагадку. Час правядзення работ па ўмацаванні гарадскіх межаў можна адназначна звязаць з дзейнасцю кашталіяна Давыда.

На пачатку 15 ст., калі мінула небяспека ваеннай пагрозы, межы Гародні пачалі разрастацца ў паўночным і ўсходнім кірунку. Сфарміравалася новая сетка вуліц, ужо неабмежаваных ніякімі ўмацаваннямі.

Аўтар паспрабаваў засяродзіць увагу на даволі складанай праблеме горадабудаўнічай эвалюцыі сярэднявечнай Гародні. На вялікі жаль, адсутнасць паўнаwartасных пісьмовых і графічных крыніц не дазваляе дакладна рэканструяваць архітэктурна-планіровачнае развіццё горада другой паловы 13-пачатку 15 стст., у якім

---

⁶⁰ Jodkowski J. Grodno i okolice ... S. 8.

⁶¹ Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в 9-12 вв. Минск, 1989. С. 65.

⁶² Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі ... С. 77.

⁶³ Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowska. Wrocław, 1989. Cz. 2. S. 178.

спалучаліся заходнееўрапейскія (рамана-гатычныя) і ўсходнееўрапейскія традыцыі. Па гэтай прычыне некаторыя палажэнні артыкула маюць гіпатэтычны характар. Канчатковы адказ на шматлікія пытанні могуць даць толькі мэтанакіраваныя архітэктурна - археалагічныя даследаванні.

КАМУНІКАТ.ORG